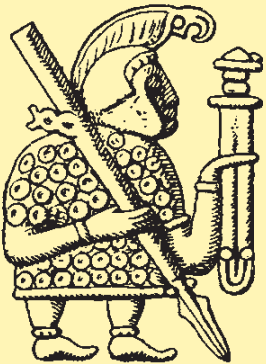

FORN VANNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

2019/3

Utgiven av

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien i samarbete med Historiska museet.

Fornvännen finns på webben i sin helhet från första årgången och publiceras löpande där med ett halvårs fördröjning: fornvannen.se

Ansvarig utgivare och huvudredaktör

Mats Roslund

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

mats.roslund@ark.lu.se

Redaktionssekreterare och mottagare av manuskript

Peter Carelli

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

fornvannen@vitterhetsakademien.se

Redaktörer

Herman Bengtsson, herman.bengtsson@upplandsmuseet.se

Christina Fredengren, christina.fredengren@shm.se

Åsa M Larsson, asa.larsson@raa.se

Teknisk redaktör

Kerstin Öström

Grävlingvägen 50

167 56 Bromma

kerstin@vinghasten.se

Prenumeration

Vitterhetsakademien

Box 5622, 114 86 Stockholm

e-post fornvannen@vitterhetsakademien.se

Bankgiro 535-3552

Årsprenumeration i Sverige (4 häften) 200 kronor, lösnummer 60 kronor

Journal of Swedish Antiquarian Research

published by The Royal Academy of Letters, History and Antiquities

Subscription price outside Sweden (four issues) SEK 250:–

Box 5622, SE-114 86 Stockholm, Sweden

FORNVÄNNEN började utges av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien år 1906 och ersatte då *Akademiens Månadsblad* samt *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift*, som båda tillkommit under 1870-talets första år. Förutom i Sverige finns *Fornvännen* på drygt 350 bibliotek och vetenskapliga institutioner i mer än 40 länder.

Tidskriften är referentgranskad.

FORNVÄNNEN («The Antiquarian») has been published by the Royal Academy of Letters, History and Antiquities since 1906, when it replaced two older journals which had started in the early years of the 1870s. Outside Sweden *Fornvännen* is held by more than 350 libraries and scientific institutions in over 40 countries.

The journal is peer-reviewed.

ISSN 0015-7813

Printed in Sweden by AMO-tryck AB, Solna, 2019

Recensioner

Hans Krongaard Kristensen, *Mariager Kloster*. Jysk Arkaeologisk Selskab. Højbjerg 2018. 170 s. 0107-2854; 105.

Det är glädjande att det nyligen har utkommit en bok om den jylländska klosterkyrkan i Mariager. Medeltidsarkeologen Hans Krongaard Kristensens bok *Mariager Kloster* publicerades 2018. Trots att Danmark under medeltiden hade två birgittinska klosteranläggningar är det tyvärr inte många danska forskare som ägnar sig åt birgittinerna eller deras kloster. Den förra året avlidne Tore Nyberg var förvisso både Birgittaforskare och bosatt i Odense, men svensk och skrev faktiskt mest om de tyska birgittinerna. Hursomhelst duggar det inte tätt med publikationer om vare sig Maribo eller Mariager och en uppdatering av forskningsläget är därför välkommen.

Författaren är en av Danmarks mest framstående medeltids-/klosterarkeologer och man får fram en gedigen lista över danska kloster om man söker på hans namn bland publikationer. Han är knuten till Institut for kultur og samfund, avd. for Arkaeologi og Kulturarvsstudier, vid Århus universitet. Att det är en arkeolog som håller i pennan framstår mycket tydligt. Boken innehåller gott om arkeologiska skisser och planer vars innehåll ges utförliga kommentarer. Man kanske även får tillstå att det är där författaren håller sig huvudsakligen – han kommer sällan upp över marknivån annat än genom exempel på jordfynd som en gång varit placerade högre upp i de raserade byggnaderna. Där finns det emellertid en hel del att kommentera för honom, eftersom det företagits utgrävningar under de senaste decennierna. På ett föredömligt sätt får vi därför en sammanställning av resultaten av dessa splittrade och begränsade, men ändå informativa utgrävningar, uttolkade för läsaren av en verklig expert. Att gräva ut kring Mariagers kyrka är nämligen förenat med att gräva på en kyrkogård, dvs. svär genomförbart på grund av alla gravar. Därför görs grävningarna nästan aldrig annat än i begränsade schakt.

Jag minns att det var oerhört desorienterande att kliva in i Mariagers forna klosterkyrka. Man stiger nämligen in på den norra sidan, vilket i sig är förvirrande. Det är bara den västligaste delen av kyrkan som står kvar idag i form av fem travéer i korsform, tillsammans med ett västtorn. Resten av den stora klosterkyrkan revs på 1700-talet. Till vänster om nuvarande ingången, dvs. i den östra delen av dagens kyrka, står en imponerande altaruppsats från barocken, men kyrkorummet har tidigare alltså fortsatt flera travéer åt öster. Hela den del där nunnornas läktare och Mariakoret funnits är borta. I den del som vetter mot väster från dagens ingång hittar man ett torn i vars bottenvåning två imponerande senmedeltida träskulpturer placeras. Det är framställningar i naturlig storlek av dels den döde Kristus i en halvöppen kista och dels den sittande Kristus på vägen till Golgata. Båda har använts i klostrets påskliturgi. På nordväggen i kyrkan finns rester av en kalkmålning som framställer Korsbärandet, dvs. Kristus som bär sitt kors på vägen till Golgata. Detta är stick i stäv med en spridd uppfattning om att det i en birgittinsk kyrka inte ska finnas några bilder på väggarna, en tolkning som inte är helt i enlighet med klosterregelns faktiska formulering om bilder. Den heliga Birgitta tillät bilder ur Kristi passion och helgonens liv. Vidare bör det inte finnas något torn alls på en birgittinsk klosterkyrka och det är dessutom den östra delen av kyrkan som är viktigast. Där finns Mariaaltaret och nunnorna. I vissa avseenden har man i Mariager uppenbarligen känt sig lite friare från heliga Birgittas föreskrifter än man gjorde i Vadstena, och kanske även gjorde i Maribo på Lolland.

En stor förtjänst är att författaren pekar på kunskapsluckorna när det gäller klostret i Mariager, och därmed behovet av fortsatta undersökningar på platsen. Som icke-arkeolog förefaller kanske en del passager som en onödigt detaljerad genomgång av utgrävningarna, men som tur är presenteras goda sammanfattningar som gör att man leds vidare. Man får en god bild av

klosterbyggnadernas och kyrkans utbredning, men tyvärr stannar det där. Reflexionerna kring vad de olika byggnaderna användes till är tunna, och skulle ha kunnat ge bättre tolkningsunderlag för vilka lokaler som låg var i relation till varandra och kyrkan. Den för nunnorna oerhört centrala kapitelsalen är t. ex. en sådan byggnad som förbigås. Den måste ha funnits i nära anslutning till kyrkan. Dessutom avfärdar författaren den föreskrivna herrskapsläktaren såsom onödig, eftersom man ju lika gärna kunde höra systrarnas sång från kyrkans mitt. Den uppfattningen kan jag inte dela. Ett annat missförstånd är att författaren menar att nunnornas begravningsplats skulle ha varit på gräsgården som omgavs av klostergången. En sådan praxis förekommer förvisso i andra ordnar och det är lätt gjort att hamna i den analogin. När det gäller birgittinerna var det dock så att man från Vadstena instruerade dotterklostret i Syon (London) att begrava de avlidna inuti klosterkyrkan, systrarna utmed norra väggen och bröderna utmed den södra. Så har man gjort även i dotterklostret i Nädendal. Det är mindre troligt att en annan praxis tillämpades i Mariager.

I det här sammanhanget passar det att nämna att det hade varit önskvärt med mer relevanta jämförelser med Nädendal och Maribo istället för de lite mer perifera exemplen Pirita (vid Tallin) och Gdańsk, där helt andra förutsättningar rådde för anläggningarnas grundläggning och utformning. Författaren betonar släktskapet mellan de båda danska klostren i Maribo och Mariager. Mariager grundades mycket riktigt från Maribo. Eftersom klostret i Maribo är en med Vadstena mycket besläktad anläggning, anlagd direkt av Vadstenafolket, borde paralleller mellan Mariager och Maribo kunna sökas i Vadstena i större omfattning än vad som nu är fallet. Exempel på en sådan parallell är den östliga sakristian som funnits i både Mariager, Maribo, Nädendal och Vadstena. Ändå menar Krongaard Kristensen att Mariager bara har de överordnade idéerna gemensamt med Vadstena.

I Mariager revs nunneläktaren ned 1692, men Mariaaltaret och dess läktaranslutning fanns kvar till 1752. Författaren tar detta som intäkt för att de båda läktarsystemen inte varit sammanlänkade. Det här området är en av de mer pro-

blematiska delarna av den birgittinska klosterkyrkans inredning. Såvitt känt tycks ingen anläggning ha följt Birgittas instruktioner när det gäller Mariakorets anslutning till brödernas sidogångar, samtidigt som hon ger mycket vaga anvisningar om den exakta lokaliseringen av nunneläktaren. Det finns tecken på att de båda läktarna/koren var ihopkopplade i Vadstena, trots att de var olika enheter. Däremot är det inte säkert att de hade samma höjd från golvet. Rent konstruktionsmässigt skulle det ha gett en större stabilitet.

Ett annat problemområde när det gäller inredningen är förbundet med de nedrivna sidoläktarna. Dessa läktare var alltså inte påbjudna av Birgitta utan en praktisk lösning. Istället för att arrangera trappsysteem vid östra ingångarna för att nå Mariaaltaret, murade man tegelarkader längs med interiörens långsidor och placerade trapporna till dem i den västra delen. Därigenom skapade man ett utrymme under gångarna, med valvöppningar ut mot kyrkorummet. Om man följer begravningsinstruktionerna från Vadstena så ska klosterfolket alltså begravas under dessa arkader, vilket vi vet att man gjorde i Syon Abbey, och troligen i Nädendal. Krongaard Kristensen drar dock slutsatsen att eftersom det är känt att det fanns privata kapell där efter reformationen måste det ha varit privata kapell där tidigare också. Den slutsatsen är jag mycket skeptisk till eftersom det inte finns några belegg för detta. De många altargestifter som är dokumenterade från Vadstena går alldeles utmärkt att fördela över lekmännens kyrkorum utan att man tar klosterfolkets begravningsplatser under läktarna i anspråk.

Det finns ett fynd som är särskilt intressant i relation till interiörens utsmyckning, men som författaren inte uppmärksammar ordentligt. En dekorfris, här kallad hjulkorsfris, har påträffats. Den anses ha prytt sidoläktarna och fungerat som räcke på dessa. I Vadstena finns inga sådana fynd eller dokument om motsvarande räcken, och veterligen ingen annanstans heller. Med tanke på Birgittas påbud om återhållsam dekoration är den intressant. Hjulkorsfrisen kan nämligen även uppfattas som en räcka av sammanlänkade anspelningar på de kronor nunnorna bar eller kanske ännu hellre, det kors som bröderna bar på sina dräkter. De påträffade stendekorerna i Mari-

ager vore en synnerligen passande birgittinsk inramning av kyrkorummet, utan att inkräkta på klostergrunders sparsmakade attityd mot utsmyckningar för deras egen skull.

Eva Lindqvist Sandgren
Konstvetenskapliga institutionen
Uppsala universitet
SE-752 38 Uppsala
eva.sandgren@konstvet.uu.se

Brian Hayden, *The power of ritual in prehistory: Secret societies and origins of social complexity*. Cambridge 2018. 398 pp. ISBN 978-1-108-42639-8.

Har dagens arkeologi frigjort sig från forna dagars kolonialism? Denna fråga har överraskande nog gnagat mig då jag läst Brian Haydens senaste bok *The power of ritual in prehistory* från 2018. I boken ställer Hayden tre relevanta frågor kring uppkomsten av stratifierade samhällen: 1) Vilken roll spelade ritualer och hemliga sällskap i traditionella samhällen?; 2) Vilken roll spelade dylika sällskap i uppkomsten av stratifierade samhällen?; 3) Hur kan vi som arkeologer identifiera dylika esoteriska sällskap i det förflutna genom analyser av materiell kultur?

Haydens bok kan ses som en naturlig progression av hans tidigare studier om betydelsen av Big Man »Aggrandizers», shamaner och fester i traditionella samhällen. Hans mål med sin nya studie är att diskutera uppkomsten av trans-egalitära stratifierade samhällen ur ett evolutionistiskt perspektiv och, mer specifikt, vilken roll som hemliga sällskap kan ha haft i sammanhanget. Hayden förespråkar komparativa studier och analyser som en väg att nå kunskap om förhistoriska samhällen generellt och speciellt frågan om *hur* och *varför* hierarkiska samhällsstrukturer uppstod. För att möjliggöra en komparativ analys presenterar Hayden utvalda antropologiska studier av hemliga sällskap från en rad komplexa jakt- och fångst samhällen och stam samhällen i norra Amerika, Afrika, sydöstra Asien och Stilla havet.

Hayden är skeptisk till kognitiva förklaringsmodeller till uppkomsten av stratifierade samhällen, inte minst till forskare som likt Ian Hod-

der har förklarat religion och ideologi som en drivkraft i dylika samhällsförändringar. Istället förespråkar Hayden en ekologisk politisk modell. Den utgår ifrån stabila jakt- och fångst samhällen som kunde skapa ett ekonomiskt överskott vilket användes av så kallade »aggrandizers» för personlig vinning i form av »survival, reproduction, security, wealth, political power, and higher standards of living» (s. 16); vilket inte så lite minner om en nyliberal doktrin. Fester och hemliga sällskap var medel för att uppnå dessa mål. Det senare skedde »in the form of reciprocal feasting debts or as fees for the admission, advancement, or services of secret societies [...] the lure which is held out to them is the lure of prestige» (s. 16). Enligt Hayden kan liknande hierarkiseringsprocesser bara ha skett i så kallade komplexa jakt- och fångst samhällen för »Secret societies are only expected to have occurred in surplus-producing contexts» (s. 80).

Av detta framgår att Haydens bok i mångt och mycket gentar en gammal invand diskurs där en historiematerialistisk förklaringsmodell om social ojämlikhet ställs mot olika idealistiska perspektiv. I korthet, Marx : Hayden : Hodder : Hegel. Följaktligen, för Hayden var det de som kontrollerade produktionskrafterna som var i position att skapa ojämlika ekonomiska, sociala och ideologiska strukturer vilka bidrog till uppkomsten av stratifierade samhällen. Ritualer var som ett opium för folket: »the people who controlled the wealth and power in communities were in positions to impose cooperation and rules of behavior on their own terms, and people with hopes of sharing that wealth or power simply had to comply. These are the perspectives favored by political ecological models» (s. 319).

För att vederlägga sina antipoder presenterar Hayden en vid exposé över hemliga sällskap från nordvästra stillahavskusten i Amerika (kap. 2), Kalifornien (kap. 3), centrala och sydvästra Amerika (kap. 4), »prairieindianer» (kap. 5), indianer från östra Amerikas skogsområden (kap. 6), Oceanien (kap. 7), centrala Afrika (kap. 8) och västra Afrika (kap. 9).

Hans presentation följer allt som oftast ett givet ramverk. Efter en allmän introduktion och översikt över ett kulturkomplex i ett geografiskt område följer en tematisk redogörelse för hur

hemliga sällskap var organiserade och hur de etablerade och vidmakthöll sin makt inom samhällets ekonomiska, politiska och ideologiska sfärer, så som: vad det är som egentligen motiverar uppkomsten av hemliga sällskap; källorna till överskottsproduktionen; dess socio-politiska sammanhang; samhällenas ideologi; de rituella sällskapens potentiella fördelar och exklusivitet; samhällseliga hierarkiseringsprocesser; skilda roller i de hemliga sällskapen; förekomsten av publika performativa ceremonier; heliga extatiska ritualer; maktbruk och terror; användandet av rituella rekvisita; ceremoniella byggnader och andra strukturer; bruket av grottor; eventuell förekomst av transregionala hemliga sällskap; relationen till heliga och kraftfulla djur; antalet hemliga sällskap; medlemskap i relation till befolkningsstruktur, gender, åldersfördelning och dess relation till initiering, samt; skilda samhällens festbruk i relation till hemliga sällskap. Det är utan tvekan förförande läsning som lätt skapar uppslag till ny forskning kring bokens huvudtema.

En del samhällen och hemliga sällskap får en djupare presentation än andra där beskrivningen tyvärr blir tämligen undgänglig. Framställningen lider även av att många samhällen, trots att de uppvisar stora skillnader sins emellan, buntas ihop på grund av sin geografiska närhet och att informationen om dem fragmenteras utefter den beskrivna tematiken. Trots det är det intressant läsning, särskilt om olika former av »betalning» för att få initieras till de hemliga sällskapen, vem som kunde väljas in och när i livet initieringen skedde, samt de hemliga sällskapens interna gradering; ibland är upp till ett dussin olika initiationsnivåer belagda.

Jag finner boken läs- och tänkvärd men långt ifrån oproblematisk. Här lämnas endast rum för att ta upp två punkter. Först, det är inte svårt att ställa sig kritisk till den modell som Hayden mejslar fram i genomgången av alla hemliga sällskap, och hur han sedan tänker sig att modellen ska iscensättas i sammanhang där historiska och antropologiska källor saknas (kap. 10). Han föreslår exempelvis att hemliga sällskap »borde» ha återfunnits i 25 till 50 % av alla förhistoriska samhällen som uppvisar någon form av transegalitär struktur. Hayden vill dock inte undersöka modellens arkeologiska bärkraft *per se*, utan nöjer sig

med att »point out examples of the types of situations where the application of the secret society model might prove to be insightful or productive» (s. 285). I föreliggande fall betyder det att det är upp till läsaren att finna ut om den föreslagna modellen är applicerbar eller ej.

Fenomenen som Hayden ber oss dokumentera och utforska i jakten på förhistoriska hemliga sällskap följer hans presentation av de historiskt kända fallen (se ovan). Hans exempel sträcker sig från mellersta stenåldern till tidiga stats samhällen. Ingen fallstudie är särskilt övertygande. Han presenterar exempelvis 15 fenomen som indexerar att hemliga transegalitära sällskap existerat under sen paleolitisk tid (s. 295–298). Samtliga fenomen kan tolkas på annorlunda vis. Andra exempel skulle eventuellt kunna ge »support with more careful analysis» (s. 304). Här hade jag hellre sett ett bra djuplodande och övertygande exempel där han omsatt sin teoretiska modell i praktiken, än många tänkbara fall där läsaren skakar på huvudet eller, i bästa fall, måste fylla i med sin egen sakkunskap. Problemet ligger ju inte i *hur vi kan identifiera hemliga sällskap*, vilket Hayden tycks tro, utan i *hur vi skulle kunna verifiera att de har funnits och hur vi sedan kan belysa deras funktion och betydelse i relation till uppkomsten av transegalitära samhällen*. Jag ser här en uppenbar risk att enskilda forskare förleds att bedriva en form av checkliste- arkeologi där analyserna slutar där de borde starta. Det har vi sett förut.

Den andra punkten är mer bekymmersam och den berör den gnagande känsla som växte inom mig under min läsning av Haydens studie. Hayden skriver i inledningskapitlet att han *avsiktligt* valt att använda sig av äldre antropologiska källor, vilket i detta fall betyder texter som skrevs innan en professionell antropologi etablerades. En del av källorna som han använder härrör från första halvan av 1800-talet, studier vilka ofta ger ett ogenerat uttryck för en sedan länge hudflängd rasism och evolutionism, varför de är långt från oproblematiska att använda. Anledningen till Haydens val är att han argumenterar för att de traditionella samhällen som han diskuterar genomgått så omfattande förändring genom sin kontakt med moderna västerländska samhällen att deras ursprungliga kulturella uttryck numera har »förvanskats». De äldsta beskrivningarna är därför

de mest trovärdiga – sic! Hur den viktorska antropologins tankefigurer har färgat källorna diskuteras inte av Hayden. Han betraktar äldre antropologisk litteratur som neutrala fakta. Få gånger uppdaterar Hayden sina studier med nyare forskning, och när det väl sker så är det allt som oftast genom hänvisning till arkeologisk forskning, medan nyare kritisk och mer nyanserad antropologi sällan ses diskuterad eller refererad. Hayden faller här offer för en gammal viktorska tankefigur om »en utdöende ras» som menar att såväl »egentliga» ursprungsbefolkningar som deras »ursprungliga» livsvärldar för länge sedan har gått förlorade.

Hayden intar ofta ett naivt förhållande till många uppgifter i sina källor, exempelvis om förekomsten av människooffer och kannibalism. Dessa handlingar bevittnades sällan av de personer som nedtecknade källorna, men *rykten* om sådana handlingar florerade. Att förneka att sådana händelser har förekommit är möjligen lika aningslöst som att reservationslöst köpa vad som står att läsa i de sedan länge förlegade källor som Hayden ibland använder sig av. Jag har själv haft anledning att reflektera över denna fråga då jag för några år sedan arbetade med en klangrupp i Australien som utpekats som »huvudjägare» och »kannibaler» i litteratur som daterar sig till tiden före första och ibland efter andra världskriget. Mina informanter sade, och säger fortfarande, att de »kokar» eller »lagar till» sina döda familjemedlemmar som ett steg i begravningsritualen, vilket tidigare har tolkats som att de avlidna anförvarterna skulle ätas upp av de närmast sörjande. Det har dock visat sig att denna praktik hade lite att göra med kannibalism. Vad som var en västerländsk projektion och vad som var en samhällelig realitet är inget som bekymrat Hayden, han verkar ta allt han läser på fullaste allvar.

Jag finner det problematiskt, inte minst som många av de ursprungsbefolkningar som diskuteras fortfarande existerar. Det föreligger ofta också nyare undersökningar som diskuterat denna och andra källkritiska aspekter, vilka Hayden förtiger i sin skrift. För det andra för att det tema som diskuteras, hemliga sällskap och deras esoteriska kunskap, ännu har stor betydelse för de ursprungsbefolkningar som Hayden diskuterar. Det må betraktas som blåögt att oreflekterat

återge dessa källor, inte minst ur ett etiskt perspektiv. Att många av de hemliga sällskap som diskuteras ännu fortlever idag och om den esoteriska kunskap som Hayden diskuterar är lämplig att publicera av honom 2018 utan att efterfråga de berörda samhällenas egna röster och tankar, tycks inte bekymra honom. Inga företrädare för de samhällen som Hayden diskuterar erbjuds göra sina röster hörda. Haydens bok kan därmed uppfattas som en gentagen oreflekterad västerländsk kolonisering av de traditionella samhällen som diskuteras.

Trots mina kritiska bemärkningar tror jag Haydens studie kommer finna efterföljare inom det arkeologiska fältet. I dagens uppskrivade publiceringsklimat lär det bara vara en tidsfråga innan vi ser det ena efter det andra hemliga sällskapet identifierade i det förgångna. Så, vem ska bli först med att organisera en session på temat hemliga sällskap på EAA, eller på Nordisk TAG? Vem ska skriva den första artikeln om hemliga sällskap som materialiserade sig i bruket av materiell kultur? Stridsyxorna. Bärsärkarna. Mitras-kulten. Åttkantssvärden. Båttgravarna. Rödskifferknivarna. På det viset fortgår koloniseringen av det förflutna med full kraft.

Joakim Goldhahn

Institutionen för kulturvetenskaper

Linnéuniversitetet

SE-392 81 Kalmar

joakim.goldhahn@lnu.se

Annika Björklund, *Det medeltida Sverige, band 7, Värmland* (del 1–2). Riksarkivet, Stockholm 2018. 950 s. ISBN 9789187491283 (del 1); ISBN 9789187491290 (del 2).

Som historisk arkeolog är man djupt tacksam när det skrifthistoriska källmaterialet tillgängliggörs på ett lättillgängligt sätt. Projektet *Det medeltida Sverige* är en av de främsta aktörerna inom detta område, och har sedan 1960-talet arbetat med att tillgängliggöra medeltida, framför allt skriftligt källmaterial, i publicerad form. Turen har nu kommit till en publikation om det medeltida materialet från landskapet Värmland.

Den första delen inleds med en redogörelse

för använda metoder och brukade källmaterial. De grundläggande redovisningsenheter är häradet och socknar, såsom de framträder i 1500-talets jordeböcker. Inom varje socken redovisas namnformer och kartangivelse samt skriftliga källor från medeltid och 1500-tal för varje gård/by/brukningsenhet. Stor vikt har lagts vid den äldsta, kända svenska namnformen och mindre vikt har lagts vid senare avvikelser, om inte dessa varit av betydande art. Till varje sockenredovisning hör också en karta där gårdar/byar/brukningsenheter redovisats, samt en beskrivning av kyrkan. För enstaka bebyggelseenheter har också utsnitt ur historiskt kartmaterial tagit med.

Det medeltida materialet utgörs främst av brev och diplom. Inventeringen av det medeltida materialet bygger i huvudsak på excerpter av ortnamnsbelägg i Ortnamnsarkivets samlingar. 1500-talets skriftliga källmaterial utgörs framför allt av landskapshandlingarna, brev samt adliga och kyrkliga jordeböcker.

Såsom mångårig användare av värmländskt skrifthistoriskt material i olika sammanställda former, men utan att vara medeltidshistoriker, bedömer jag redogörelserna för det skrifthistoriska materialet som mycket goda. Framställningarna av gårdar/byar/brukningsenheter är väl balanserade, och sockenkartorna hjälper läsaren att visualisera områdena. Det är lätt att hitta information, och denna är begriplig och användbar för såväl forskare som (hembygdsintresserad) allmänhet. Det förtjänar att påpekas att Riksarkivet genom projektet *Det medeltida Sverige*, liksom det kommande digitala TORA-registret, gör en betydelsefull samhällelig insats genom att tillgängliggöra ett viktigt kulturarv.

I Värmlandsvolymerna av *Det medeltida Sverige* har man höjt ambitionsnivån genom att inkludera ytterligare ett källmaterial, vilket inte presenteras i inledningen, nämligen arkeologiskt källmaterial. Detta visar på framåtblick, och en vilja att förstå och visa att det finns fler källor än det skrifthistoriska för kunskap om medeltiden. Men det är en utmaning att ta sig an andra discipliners källmaterial, och det ställs stora krav på kunskap om det aktuella fältet för att på ett bra sätt kunna samla in och bearbeta relevant information. Tyvärr rör man inte i land denna utmaning, för arbetet har stora svagheter vad gäller arkeologisk in-

formation. För det första lider arbetet av en bristfällig inventering av relevant litteratur, och för det andra ett missvisande eller felaktigt bruk av det arkeologiska källmaterialet.

I Värmland har de senaste 30 åren en förhållandevis livaktig medeltidsarkeologisk verksamhet bedrivits, vilken i flera avseenden har resulterat i en totalt reviderad bild av landskapets medeltid. Merparten av resultaten är välpublicerade, oftast på engelska i internationella peer review-tidskrifter och i böcker utgivna av hög rankade förlag som Brepols och Routledge, eller i doktorsavhandlingar och böcker utgivna i skriftserier vid svenska universitet. Av detta märks i det närmaste ingenting i Värmlandsvolymerna av *Det medeltida Sverige*. Faktum är att jag inte hittar en enda engelsk titel i referenslistan.

Inte heller publikationer på svenska över arkeologiska undersökningar av medeltida lämningar har funnit vägen in i Värmlandsvolymerna av *Det medeltida Sverige* i någon större utsträckning, och de källhänvisningar som finns är ofta märkliga. I ett arbete av *Det medeltida Sveriges* status, som standardverk, förefaller det mig rimligt att man ska förlita sig på de officiella publikationerna/rapporterna över de arkeologiska undersökningarna, och inte som nu ofta »interna» referenser (dvs. referenser till publikationer av personer knuta till projektet *Det medeltida Sverige*) eller skrifter som man har råkat snubbla över. Till exempel har man i några fall refererat till populärvetenskapliga skrifter trots att det finns vetenskapliga publikationer att tillgå.

Inventeringen av arkeologiskt undersökta lokaler med medeltidsdatering är alltså långt ifrån fullständig. I katalogdelen saknas flera arkeologiskt undersökta lokaler, både när det är fråga om gårdar/byar med skriftliga belägg från medeltid, såsom Romstad i Tingvalla socken (del 1, s. 427), och när det handlar om gårdar/byar som endast är kända genom arkeologiskt material. Men även de gånger man har tagit med information om de arkeologiska undersökningarna är beskrivningarna många gånger formulerade så att det är otydligt vad som har undersökts. Vem kan t. ex. förstå att det är fråga om arkeologiska undersökningar av ett helt gårdskomplex tillhörande en utflyttad enhet när det står: »finns arkeologiska lämningar efter ett 20 m långt långhus

daterat till 1000–1200-talen» (del 2, s. 771)? Särskilt som det saknas referenser till någon av de tiotal publikationer som behandlar resultaten från dessa undersökningar. Ibland har man även valt att inte ta hänsyn till de arkeologiska resultaten när dessa står i strid med de skriftliga källorna. Till exempel beskrivs »Lurö kloster» (del 2, s. 592f) som om det har legat ett kloster på platsen, trots att mångåriga arkeologiska undersökningar (till vilka det finns referenser i boken) motsäger detta.

Det kanske kan tyckas att ovanstående är bagateller relaterade till enstaka platser. Men förhållandet att man inte har läst in sig på de senaste 30 årens medeltidsarkeologiska forskning i Värmland har också lett till att den inledande presentationen av det medeltida Värmland (del 1) till delar är inaktuell. De delar som behandlar omnämningen i skriftliga källor och administrativa förhållanden är kortfattat, men väl redovisade. Vad gäller bebyggelsestruktur är läget ett annat. Här lutar man sig mot en föråldrad bild av bebyggelseutvecklingen, dvs. man utgår från att järnålderns/vikingatidens bebyggelse begränsades till områden med höggravfält (del 1, s. 30 samt karta s. 29) och att områden utan höggravfält koloniserades först senare. Detta antagande har sedan länge visats vara felaktigt för Värmland, och sannolikt stora delar av övriga Sverige. För det första dateras höggravfälten i Värmland ofta till äldre eller mellersta järnålder. För det andra finns flera undersökningar av bebyggelse från järnålder och vikingatid belägna många mil från närmaste höggravfält. Man hävdar också, i linje med äldre forskning, att landskapet under medeltid präglades av ensamgårdar (del 1, s. 26). Även här har arkeologin gett en annan bild då mindre byar om ett par tre hushåll har påträffats. Dessa resultat är publicerade i flera olika sammanhang.

Till detta kommer en del direkta felaktigheter såsom uppgiften att »Från senmedeltid och senare finns fåbodrar» (del 1, s. 30), trots att det av den angivna referensen (som är till en populärvetenskaplig publikation som också rymmer en lätt pornografisk skröna) anger att arkeologi

och paleobotanik har visat att fåbodarnas tillkomst hänger samman med agrar bebyggelseetablering i Värmlands nordligare skogsområden med början under mellersta järnålder. I själva verket har det varit fråga om ett innovationspaket bestående av gård, åkerbruk, fåbodrar och utmarksbruk.

Sammanfattningsvis vill jag rekommendera sammanställningen och presentationen av det skrifthistoriska materialet. Men hoppa över den arkeologiska informationen, och leta istället fram de arkeologiska publikationerna. Ta också den inledande presentationen av Värmland med en nypa salt. Den som vill läsa in sig på det aktuella kunskapsläget om värmländsk medeltid bör inte heller förlita sig på referenslistan, utan behöver göra en egen sökning. En sådan litteratursökning kan lämpligen börja med följande arbeten: Englund, L.-E. (red.) 1992. *Fornminnesinventeringen 1991: Säffle, Grums, Kils och Arvika kommuner*. Stockholm; Aronsson, K.-Å. & Insulander, B.-M. (red.) 1995. *Ny giv för värmländsk arkeologi*. Karlstad; Helmersson, M. & Svensson, E. 1996. *Sammanställning av arkeologiska rapporter angående undersökningar av medeltida lämningar i Värmlands län*. Karlstad; Pettersson, S. & Svensson, E. 1997. *Edsholm – en värmländsk fogdeborg*. Karlstad; Svensson, E. 1998. *Människor i utmark*. Stockholm; Schedin, P. 2000. *Möten med Värmland. Om kontakter under järnåldern*. Göteborg; Andersson, S. & Svensson, E. (red.) 2002. *Skramle – the true story of a deserted medieval farmstead*. Stockholm; Emanuelsson, M. et al. 2003. *Settlement, shieling and landscape. The local history of a forest hamlet*. Stockholm; Røjder, H. & Schedin, P. (red.) 2004. *Saxholmen. Värmländsk arkeologi 2004*. Karlstad; Svensson, E. 2008. *The medieval household. Daily life in castles and farmsteads*. Turnhout; Costello, E. & Svensson, E. (red.) 2018. *Historical archaeologies of transhumance across Europe*. Oxon.

Eva Svensson

Institutionen för miljö- och livsvetenskaper
Karlstads universitet
SE-651 88 Karlstad
eva.svensson@kau.se